

МАРКАЗИЙ ОСИЁ МИНТАҚАСИ ДАВЛАТЛАР ХАЛҚАРО МОЛИЯ
ТИЗИМИНИНГ ТАҲЛИЛИ

Б. И.Алиев

Тошкент Давлат

Иқтисодиёт университетининг магистранти

Аннотация. *Марказий Осиё давлатларининг халқаро молия тизимидаги иқтисодий роли ва истиқболларини дунёда ҳали тўлиқ англаб етмаган. Минтақа ялпи ички маҳсулоти ўтган 20 йил давомида ҳар йили ўртача 6.2% ўсди ва \$347 миллиардга етди. Мақолада минтақа давлатларининг молия тизимини такомиллаштириш натижалари таҳлил қилинган, муваффақиятлар ва мавжуд муаммолар баҳоланиб ва кейинги ўсиш нуқталари аниқланган. Минтақанинг потенциалини очиб учун молиявий ривожланишининг паст даражаси, ресурсларга боғлиқлик каби қийинчиликларни енгиш муҳимдир.*

Калит сузлар: *Марказий Осиё, Қозоғистон, Қирғизистон, Ўзбекистон, Тожикистон, Туркменистон, Евроосиё иқтисодий Иттифоқи, халқаро молия тизим, ўзаро инвестициялар, минтақавий ҳамкорлик, иқтисодий ривожланиш.*

Summary. *The world has not yet fully realized the economic role and prospects of the Central Asian countries in the international financial system. The region's GDP has grown on average by 6.2% annually in real terms over the past 20 years and reached \$347 billion. The article analyzes the results of improving the financial system of the region's states, assesses the successes and existing challenges, and identifies points for further growth. To unlock the potential of the region, it is important to overcome such a challenge as a low level of financial development and resource dependence.*

Keywords: *Central Asia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Tajikistan, Turkmenistan, Eurasian Economic Union, international financial system, mutual investments, regional cooperation, economic development.*

Марказий Осиё давлатларининг иқтисодий роли ва истиқболлари ҳали дунёда тўлиқ амалга оширилмаган. Марказий Осиё минтақаси давлатлари сўнгги 20 йил ичида ўз ривожланишида сезиларли ютуқларга еришдилар ва жиддий ўсиш истиқболларига ега.

Ўзининг молиявий секторини шакллантириш Марказий Осиё мамлакатларининг барқарор ривожланишининг ажралмас шартидир. Марказий Осиё минтақаси давлатларининг хорижий капитал ва экспорт тушумлари оқимида асосланган кредит фаолиятини жадал ривожлантириш ва кенгайтиришнинг дастлабки давр ичида кўйидаги янгиликларни ўз ичига олиши ёрдам берди.

Янги Ўзбекистоннинг 2022-2026 йилларга мўлжалланган ривожланиш стратегияси, хусусан, мамлакатимизда инвестиция муҳитини янада яхшилаш ва жозибadorлигини ошириш, келгуси беш йил ичида 120 миллиард доллар миқдорида

инвестициялар жалб этиш чораларини кўришни назарда тутати, жумладан 70 миллиард долларлик хорижий инвестициялар.

Халқаро молия тизимининг таҳлилининг яна бир кўрсаткичи бу банклар активларининг ялпи ички махсулотга (ЯИМ) нисбати сифатида ўлчанадиган банк секторининг чуқурлиги бўлиб, Ўзбекистонда унинг қиймати минтақадаги давлатлараро енг катта кўрсаткичдир - 2021 йил охирига келиб ЯИМнинг 60,6% ташкил этди (2017 йил бошидаги ЯИМнинг 32,9 %). Сўнгги йилларда мамлакатда кредитлашнинг жадал ўсиши банк сектори активларининг кўпайишига ёрдам берди. Иқтисодиётга кредит юки 2017-2021 йиллар даврида ЯИМнинг 20,6 % дан 44,4% гача ўсди.

Марказий Осиё минтақасига инвестициялар таҳлили куйидагиларни аниқлади. Марказий Осиё минтақаси мамлакатлари тўғридан-тўғри инвестицияларнинг соф импортчилари ҳисобланади. Минтақанинг асосий афзалликлари макро-иқтисодий барқарорлик, табиий ресурсларнинг кенг кўламли захиралари, катта ички бозор, кам меҳнат харажатлари ва агросаноат салоҳиятидир.

Марказий Осиё минтақаси мамлакатларида 2021 йил охирига келиб тўпланган инвестициялар даражаси 44,3 миллиард долларга камайди ва 2022 йил ўрталарига келиб 44,6 миллиард долларни ташкил этди. 2022 йил ўрталарида Марказий Осиё минтақаси мамлакатларинг томонидан ўзаро тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ҳажми \$24,5 миллиард баҳоланмоқда.

Марказий Осиё давлатлари томонидан тўпланган хорижий тўғридан-тўғри инвестициялар ҳажми 211 миллиард долларни ташкил этди (1-жадвал). Марказий Осиё минтақаси мамлакатлари 2010-2021 - йилларда тўпланган тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ҳажми 2,1 баравар, 2000 йилдан бери 17,2 баравар ошди. Тез суръатларда тўғридан-тўғри инвестицияларни Ўзбекистон жалб қилди ва инвестициялар ҳажми 2010 йилдан буён 4,4 баробар ошди (UNCTAD, 2022).[4]

Марказий Осиё ялпи ички махсулотга (ЯИМ) нисбатан тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар даражаси халқаро молия тизимининг ўртача кўрсаткичидан олдинда, 2021 йилда 47% га қарши 61% га тенг.

Бироқ, Тожикистон ва Ўзбекистонда бу кўрсаткич пастроқ (мос равишда 38% ва 16%).

Марказий Осиёда тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар даражаси ЯИМ нисбати бошқа ривожланаётган минтақаларга қараганда паст (жадвал 1).

Жадвал 1

Марказий Осиё давлатларида тўпланган тўғридан-тўғри инвестициялар ҳажми (миллион АҚШ доллари)

Марказий давлатлари	Осиё	2000	2010	2021
Козокистон		10 078	82 648	151 953
Киргизистон		432	1 698	4 233
Тожикистон		136	1 226	3 198
Туркменистон		949	13 442	40 775
Ўзбекистон		698	2 564	11 278
Марказий давлатлари	Осиё	12 293	101 578	211 437

Манба: UNCTAD, 2022 бўйича ЕАБР томонидан тузилган.

2022 йилнинг биринчи ярми натижаларига кўра Қозоғистоннинг ўзаро тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар импортидаги улуши 24,3% ни ташкил етди. Ундан кейин Ўзбекистон (20,1%) ва Беларус (12,6%). 2016 йилга нисбатан тузилишдаги ўзгаришлар сезиларли. Украина улуши уч баробар камайди (12,0% дан 4,0% гача).

Ўзбекистон мамлакатдаги инвестиция муҳитининг яхшиланиши туфайли енг катта ўсиш даражасини (11,7% дан 20,1% гача) кўрсатди.

Қозоғистон постсовет давлатларга жалб қилинган ўзаро тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар таркибида етакчи ҳисобланади.

Шундай қилиб, 2021 йил охирига келиб Қозоғистонда 71% тўпланган тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар нефт ва газ қазиб олиш тармоқлари ҳисобига тўғри келади.

Таъминот занжиридаги узилишлар ва ўсиб бораётган геосиёсий кескинликлар молиявий мунозаралар марказида геоиқтисодий парчаланиш хавфи, потенциал фойдаси ва харажатларини келтириб чиқаради.

Ушбу вазиятда тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар бундай парчаланиш тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар (ТХИ) географиясини қандай ўзгартириши, ўз навбатида, ТХИ таркибини жаҳон иқтисодиётига қандай таъсир қилиши мумкинлиги кўриб чиқилади.

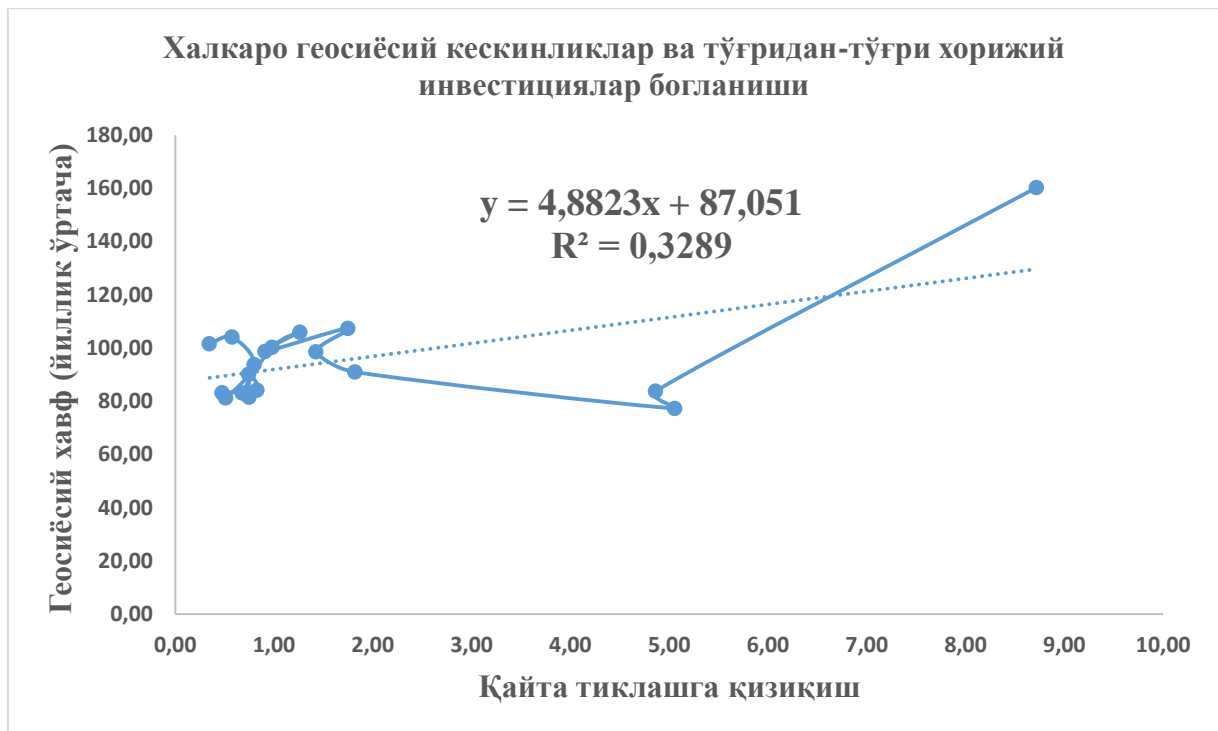
Сўнгги йилларда геосиёсий хавфлар мамлакатларнинг дўстона алоқаларни тиклаш ва мустаҳкамлашга қизиқиши ортиб бормоқда.

Шу муносабат билан Ўзбекистонда ялпи ички маҳсулот хажми (ЯИМ) ва молиялаштириш манбалари бўйича асосий воситаларга инвестициялар таркиби (хорижий инвестициялар ва кредитлар)% ўртасидаги ўзаро боғлиқлик даражасини баҳолаш учун эконометрик модели ҳисобланди (расм1):

Геосиёсий хавфлар таҳлилини эконометрик модел ердамида таҳлил қилинади.

Бунинг учун 2005-2022 йиллар буйича куйидаги курсаткичлар IMF базасидан олиниб [3] бу (расм 1):

1. Геосиёсий хавф индекси (йиллик ўртача)- эндоген кўрсаткич
2. Қайта тиклашга қизиқиш индекси- экзоген кўрсаткичлар

Расм 1 Халқаро геосий кескинликлар ва тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар сегментациясининг эконометрик модели

Манба: IMF, World Economic Outlook, April 2023.

Эконометрик модель – бу эҳтимоллик-стохастик модель. Бу модель ёрдамида иқтисодий кўрсаткичларни ўзгариш қонуниятларини математик кўринишида тенгламалар, тенгсизликлар ва тенгламалар тизими кўринишида ифодалаш мумкин. Умумий кўринишида эконометрик модель қуйидагича ёзилади:

$$Y = f(x_1, x_2, \dots, x_n)$$

Эконометрик моделда Y – асосий **эндоген кўрсаткич**, моделда Y ўзгариш қонуниятларини (x_1, x_2, \dots, x_n) ёрдамида ўрганиш мумкин.

(x_1, x_2, \dots, x_n) – таъсир этувчи, **экзоген кўрсаткичлар**. [5]

Моделни таҳлили қуйидаги мезонлар асосида бажарилди:

1. Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ва ялпи ички маҳсулот ўртасида корреляцион боғлиқлик мавжудлиги.
2. Ҳетероскедастиситнинг йуқлиги (тест бўйича).
3. Қолдиқларнинг нормал қонунга мувофиқ тақсимланиши.

Бу модел Excel дастури ёрдамида ечилиб қуйидаги кўринишдаги эконометрик модель (расм 1) яратилади: $y = 4,8823x + 87,051$

Бу модел халқаро молия тизимдаги халқаро геосий кескинликлар (геосий хавф) ва қайта тиклашга қизиқиш ўзаро бир бирига боғланган бўлиб улар орасидаги

корреляция коэффициенти 0,573535 тенг бўлиб, бу кўрсаткичларни бир бирига ижобий таъсири мавжуд.

Узоқ муддатда геосиёсий блокларнинг пайдо бўлиши натижасида ТХИнинг парчаланishi ишлаб чиқаришнинг сезиларли йўқотишларига олиб келиши мумкин. Ушбу йўқотишлар, айниқса, ривожланаётган бозор ва ривожланаётган мамлакатлар учун оғир бўлиши мумкин, бу уларнинг асосий манбалари бўлган ривожланган иқтисодиётларнинг чекловларига дуч келмоқда. Халқаро интеграцияни сақлаб қолиш бўйича кўп томонлама ҳаракатлар ТХИ парчаланishi билан боғлиқ катта ва кенг тарқалган иқтисодий харажатларни камайтиришнинг энг яхши усули ҳисобланади.

Кўп томонлама келишувлар амалга оширилмаса, бир томонлама сиёсатнинг ноҳўя таъсирини юмшатиш учун кўп томонлама маслаҳатлашувлар ва жараёнлар талаб қилинади.

Шу боис кейинчалик парчаланган дунёда баъзи мамлакатлар хусусий секторни ривожлантиришга кўмаклашиш орқали ўзларининг заифлигини камайтириши мумкин, бошқалари еса таркибий ислоҳотлар ва инфратузилмани такомиллаштириш орқали янги ТХИ жалб қилиш учун инвестиция оқимларини қайта йўналтиришдан фойдаланишлари мумкин.

Ушбу жараён турли хил каналларни, шу жумладан савдо, капитал оқимлари ва миграцияни қамраб олади.

Асосий еътибор аниқ бир кўрсаткичларга қаратилган - бу тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг таркиби, бу трансчегаравий инвестициялар бўлиб, улар орқали хорижий инвесторлар барқарор ва маҳаллий корхоналарга узоқ муддатли таъсир этади.

Сўнгги йилларда геосиёсий хавфлар ва давлатларнинг дўстона алоқаларни тиклаш ва мустаҳкамлашга қизиқиши ортиб бормоқда.

Геосиёсий блокларнинг пайдо бўлиши ва ТХИнинг парчаланishi ишлаб чиқаришнинг сезиларли йўқотишларига олиб келиши мумкин. Ушбу йўқотишлар, айниқса, ривожланаётган бозор ва ривожланаётган мамлакатларнинг асосий манбалари бўлган ривожланган иқтисодиётларнинг чекловларига дуч келтириши мумкин.

Халқаро молия тизимида тегишли кўрсаткич, яъни, фискал юк даражаси Марказий Осиё мамлакатларида турлича, шу билан бирга минтақанинг аксарият мамлакатларида қарз юки паст.

Тожикистон ва Ўзбекистон ўртача фискал юк даражаси ва миллий даромадни бюджет орқали қайта тақсимлаш кўрсаткичи билан ажралиб туради ва уларнинг параметрлари ривожланаётган мамлакатлар учун хос бўлганларга мос келади. Қозоғистонда ва Туркманистонда янада аниқроқ, яъни давлат бюджети ҳажми Марказий Осиёнинг бошқа давлатларига қараганда анча кичик. Бу ҳолат, айниқса Туркманистон мисолида давлат функцияларидан фойдаланиш билан боғлиқ бўлиши мумкин ижара даромадларини қайта тақсимлаш орқали шаклланган квази-бюджет

маблағлари. Давлат бюджети орқали молиявий ресурсларни қайта тақсимланиши муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бу курсаткичнинг энг кўп қиймати Қирғизистонда.

Халқаро молия тизимида тегишли курсаткич бу давлат қарзи бўлиб, Марказий Осиё минтақасининг аксарият мамлакатларида давлат қарзи нисбатан паст, Қирғизистон ва Тожикистон бундан мустасно.

Қозоғистон молиявий ривожланиш бўйича минтақада етакчи ҳисобланади ва 2022 йил 1 апрел ҳолатига кўра Қозоғистонда 22та банк фаолият юритган, бешта йирик банкнинг банк сектори активларидаги улуши 64,7 фоизни ташкил етди. Ўзбекистоннинг молиявий ривожланиш даражаси Қозоғистондан паст. Лекин 2022 йил 1 Май ҳолатига, мамлакатда 33та банк фаолият юритган, улардан 12таси давлат иштирокида, бу банк сектори активлари 81 фоизни ташкил етган.

Тожикистон ва Қирғизистон молиявий ривожланиш жиҳатидан бир бирига яқин. 2021 йилда Тожикистонда 14та, Қирғизистонда 23та банк фаолият юритган. Туркменистон Марказий Осиёнинг қолган давлатлари орасида молиявий ривожланишнинг энг паст даражасига эга. 2022 йил апрел ҳолатига кўра мамлакатда 9та банк фаолият юритган, улардан 4таси давлат иштирокида.

Халқаро молия тизимини баҳоловчи курсаткичлардан яна бири бу давлат бюджетининг ялпи ички маҳсулотга нисбатидир.

Ўзбекистон давлат бюджетининг ялпи ички маҳсулотга нисбатан ҳажми Марказий Осиё минтақаси учун хос бўлган чегараларда, яъни ўртача 2017-2021 йилларда давлат даромадлари ялпи ички маҳсулотнинг 26,1 фоизини, харажатлар еса ялпи ички маҳсулотнинг 26,8 фоизини ташкил етди.

Ўзбекистонда миллий даромадининг бюджет орқали тақсимланиши Туркменистон ва Қозоғистонга қараганда кўпроқ қайта тақсимланади.

Шу билан бирга, Ўзбекистонда фискал юк Тожикистон ва Қирғизистондагидек юқори емас. Ташқи давлат қарзи 2010-йилларнинг ўрталаридан бошлаб тўлов балансининг жорий ҳисоб тақчиллигини кенгайтириш шароитида ўсди ва 2022 йил бошида (кафолатларни ҳисобга олган ҳолда) 23,6 миллиард долларга етди. Халқаро Валюта Фонди маълумотларига кўра, давлат қарзи 2021 йилда ялпи ички маҳсулотнинг 36,8 фоизини ташкил етди [3].

Марказий Осиё минтақасининг аксарият мамлакатларида халқаро молия тизимининг асосий хавфлари таҳлили куйидаги хулосаларга олиб келди.

Марказий Осиё минтақасига инвестиция киритишнинг ривожланган ёки ривожланаётган бозорларга инвестиция киритишдан кўра кўпроқ хавфи бор ва таҳлил натижалари асосида куйидагиларни асосий хавф турлари сифатида кўрсатиш мумкин:

- *Сиёсий зиддиятлар.* Мамлакатлар ўртасидаги низо ва сиёсий зиддиятлар минтақанинг умумий инвестиция муҳитига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

- *Йирик мамлакатлар иқтисодиётига боғлиқлик.* Минтақа мамлакатлари иқтисодиёти у қадар катта эмас ва кўпроқ бир неча турдаги хомашёни экспорт қилишга мослашган. Уларнинг савдо айланмаси минтақадан ташқаридаги бир неча бозор, асосан, Хитой ва Россияга қаратилган. Экспортнинг кам сонли товарларга

(хомашёга) боғлиқлиги ва асосий савдо ҳамкорлари камлиги минтақа мамлакатларини "ташки шок"га ўхшаш омиллар олдида заиф қилиб қўяди. Бундан ташқари, Қирғизистон, Тожикистон ва Ўзбекистон иқтисодиётининг асосий қисми Россияда меҳнат қилаётган мигрантларнинг пул ўтказмаларига ҳам боғлиқ.

•*Хомашё нархларининг ўзгариб туриши.* Минтақа мамлакатлари иқтисодиёти табиий ресурслар нархига қарамдир. Углеводородлар, олтин, мис ва алюминий экспорт асосини ташкил қилади. Дунё биржаларида ушбу ресурслар нархи тушиб кетиши Марказий Осиё иқтисодиётига кучли салбий таъсир кўрсатади.

Марказий Осиё минтақасининг аксарият мамлакатларида Халқаро молия тизимининг салоҳиятини рўёбга чиқариш йўллари:

1. Қилинган тадқиқотга кўра, бугунги кунда минтақа олдида иқтисодиётни рағбатлантириш орқали йўналишини фақатгина хомашёга ихтисослашмаган тармоқлар томон ўзгартириш имкониятлари очилмоқда. Бунинг учун инфратузилма лойиҳалари ҳамда хомашёга асосланмаган истиқболли тармоқларни ривожлантиришга инвестициялар керак.

2. Бозор ислохотларини давом эттириш, янада чуқурлаштириш, шунингдек, минтақалараро қалин ҳамкорлик Марказий Осиёнинг инвестиция муҳитини яхшилашда зарур шартларидан саналади.

Ушбу мақола муаллифи еритган таклифлар минтақа салоҳиятини янада тўлиқ рўёбга чиқариш ва мавжуд инвестиция имкониятлари жозибадорлигини ошириш имконини бериши шубҳасиз.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Bhargava Vinay. The role of the international financial institutions in addressing global issues. Global issues for global citizens: an introduction to key development challenges. - Washington, DC: World Bank- 2019,-P. 393- 394.
2. Ian Hurd. International Organizations: Politics, Law, Practice. Cambridge: Cambridge University Press, 2019. -282 pp.
3. IMF, World Economic Outlook, April 2023
4. UNCTAD, 2022 ЕАБР Report
5. Gujarati D.N. Basic Econometrics. McGraw-Hill, 4th edition, 2003 (Gu),Inc.p. 29
6. The Max Planck Encyclopedia of Public International Law. 10 vols. Edited By Ruüdiger Wolfrum. Oxford, New York: Oxford University Press, 2020.-Pp. 12 000.
7. Angus Maddison. The World Economy. A Millenial Perspective. [Elektron resurs]. URL: <https://theunbrokenwindow.com/Development/MADDISON%20The%20World%20Economy--A%20Millennial.pdf>